

Ж. ТЛЕПОВ

М. ӘУЕЗОВ – МАНАСТАНУШЫ

Әлемдік руханият дүниесінде туысқан қырғыз халқының «Манас» эпосының орны ерекше екендігі бұл күнде күллі ғаламға мәлім. Көлемі жөнінен өзіне теңдесі жоқ, ауызша жырланып ғасырлар қойнауынан бүгінге жеткен баба жырдың құдырет күшіне қазіргі таңда тарихшылар да, әдебиетшілер де, философтар да, саясаткерлер де бір кісідей бас шұлғып, бір кісідей бәрежелде деседі. Олай болар жөні бар.

Жарық дүниеге келген соң, ел болып еңсесін көтеріп, халық болып қарымын жібермей тірлік кешіп келе жатқан небір көшелі жұрттар өзінің өзгеден өзгешелігін, ең алдымен мүмкіндігінше өзі тектестерден артықшылықтарын көрсетер қасиеттерін іздеп, шамасы жеткенінше соны ұрпақтарының санасына сіңіруге күш жұмсайды. Ұлт ретіндегі, ел ретіндегі сол артықшылығынан туындайтын мәселелер күн тәртібінен түспесе екен деп қам жасайды. Бірақ, ұлт тағдыры да адамдар тағдыры секілді, өзгермелі. Бір кезде даңқты болғандар үнемі даңқ тұғырында тұра бермейді. Биіктер аласарады. Аласалар биіктейді. Мұның мәні мен мағынасын талайлар жырлаған. Мың жасаған мұхит бітімді «Манас-жыр» да осыған куәлік етеді. Алып тұлғалы дариядастан өмірдің өзгермелілігін аққан су мен шыққан күннен ғана іздеу аздық ететіндігіне қол қойдыртады. Бірінен-бірі үстем болу үшін күреспесе өзегіне құрт түскендей болып жанталасатын адамдар табиғатын, алыптар мен аласалардың арпалысын паш ететін, ал түптеп келгенде, сол шегі мен шетіне жетіп болмас қансорпа айқастың өзін-өзі ақтауға лайықты ең қастерлісі – елдік үшін күрес болса керек. Сол күрестің құдіреті мен құндылығы неде екенін санасы барға ұқтырмай қоймайтын абыз жыр – «Манас» эпосының болмысында да біраз сыр бар.

Ер Манасты өмірге келтірген қырғыз сынды аяулы халықтың да, оның әруақты жыры «Манас» дастанының да тағдыры оңай болмаған. Қазіргі тұрлаулы жұрт, тұрақты мекені бар түркі халықтарының ішінде қанша қасірет тартса да бүгінгі күнге сонау біздің жыл санауымыздан бұрынғы есімін өзгертпей жеткен бірден бір ел – қырғыз ұлысы, қырғыз халқы. Біздің жыл санауымызға дейінгі 201 жылы Гун (хун) мемлекетінің патшасы Модэге бағынышты болған осы халық үнемі біреудің иегінің астында жүре бермеген. Бан Гу секілді Қытай жылнамашысының, т.б. ежелгі дүние тарихшыларының

мәліметіне қарағанда бірде Ордостың солтүстік батысында үш жарым мың ли, Турфанның солтүстігінде екі жарым мың ли болатын алып атырапты иеленіп, бірде қайтадан жеңіліске ұшырап Енисей ауып, біраздан соң ежелгі қонысына қарай жылыстап, бірталай тауқыметті иығымен көтеріп, ақыры осы күнгі жайлап отырған мекеніне келіп орныққан халықты көнекөз тарих талайдан бері біледі [1].

Бұл мәселелер, әсіресе қырғыздардың V–XII ғғ. аралығындағы тірлігі Қытай деректерінде, Орхон-Енисей сына жазуларында, ал кейінгі, яғни XIII ғ. бермен қарайғы хал-жайы Орталық Азияны мекендеушілер туралы еңбектердің біразында тамтұмдап болса да айтылмай қалмаған. Соның ішінде XVI ғ. бірінші жартысында жазылған «Мажму ат-таварих» («Тарихтар жинағы») еңбегінің қырғыз жұртың, оның ұлы ел мұрасы «Манасты» танытудағы орны айырықша. Ал, жалпы аталмыш ұлы туындыны, оның бас кейіпкері Манас пен оның төңірегін, сондай-ақ, қырғыз халқының салт-дәстүрін, әр кездегі әлеуметтік ахуалын пайымдаудағы қазақтың сарабал саналы азаматтарының еңбегі бір төбе. Бұл ретте қазіргі манастанудың үлкен маманы, Қырғыз Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Раиса Қыдырбаева жазғандай, 1850 жылдардағы қырғыздар, оның алып эпосы «Манас» жайлы атқарған ғылыми еңбегіне орай «Манастану ғылымы мен қырғыз фольклористикасының басында тұрған Шоқан Уәлихановтың» орны ерекше [2]. Сонымен бірге Шоқан жазып алған «Көкетайдың асын» архивтен тауып, жариялаған, «Шоқан және Манас» атты монография жазған академик Әлкей Хақанұлы Марғұланның, бір ғана Ш. Уәлиханов шығармашылығы туралы екі монография жазған, соған байланыстырып Манасқа қатысты ғылымдағы өз сөзін айта білген көрнекті әдебиеттанушы, Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, профессор Шәмшиябану Қаныш-қызы Сәтбаеваның, ұлы жырдың 1000 жылдығы кезінде салтанатты жиында терең мағыналы баяндама жасаған халық жазушысы Әбіш Кекілбаевтың, әр кездердегі еңбектерінде Манас пен оның атажұртына орай мәселелерде ғалымдық пайыммен толғанған профессорлар Сұлтанғали Садырбаев, Мырзатай Жолдасбеков, Бекмұрат Уахатов және тағы басқалар

дың ғылыми ой-пікірлерінің қай-қайсысының да өзіндік орындары бар. Ал, бұл тұрғыдан келгенде әлемдік даңқы бар Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің манастану саласында атқарған жұмысының қыруар қажыр-қайраттың, жүйелі ғылыми ізденістің нәтижесі ретіндегі жанқиярлық еңбек болып қабылданатындығында дау жоқ.

Туысқан қырғыз халқының «Манас» жырын зерттеуге Мұхаң ұзын ырғасы отыз жылға таяу өмірін арнаған. 1930 жылдың 8-маусымында Ташкенттегі Орта Азия университетінің шығыстану факультетінің аспиранты М. Әуезовті университет басшылығы Бішкекке қырғыз эпостарымен танысу үшін ғылыми іссапарға аттандырады. Мұхаң межеленген мезгілінде Бішкекке келіп, материалдармен танысады. Араға жарты ай салып, 29 маусым күні Қырғыз Ғылыми-зерттеу институтының уақытша директоры Саул Матвеевич Абрамзонмен «Манас» туралы тарихи-әдеби очерк жазып беру туралы шартқа отырады. Онда автордың сегіз баспа табак көлемде орыс тілінде жазылатын еңбегі 1930 жылдың 1 қарашасына бітуге тиіс деп көрсетілген. Бірақ Мұханды сол кездегі Ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) қызметкерлері 17 қыркүйек күні түрмеге қамайды да, ғалым екі жыл бойы тұтқында болады [4]. Соның салдарынан көрсетілген уақытында аяқталуға тиіс ғылыми жұмыс біраз кешігеді. Әйтсе де, ойға алған ісін қашан да бітіруді мақсатым деп білетін қаламгер 1934 жылы «Литературный Казахстан» газетінде алғашқы мақаласын жариялайды. Бұл – 1934 жылы аяқталған «Манас» – киргизская народная героическая поэма» деп аталатын монографиялық еңбектің бірінші нұсқасының қысқартылған жарияланымы болатынды. Автор мұнан кейін бұл еңбегіне 1937, 1940, 1948, 1954 жылдары қайтадан оралып, үнемі ұстартумен, ғылыми мәні мен мазмұнын тереңдетумен болған. Өз өмірінде атқарған елеулі шаруаларының бірі ретінде қараған бұл жұмысына ұлы ойшыл тіптен 1959 жылдың өзінде де азды-көпті редакциялау жұмысын жүргізген.

Негізінен, ұзақ жыл терін төккен бұл еңбегінде кемеңгер ойшыл, «Манас» жырының өмірге келу уақытына, ондағы өліге берілетін ас, бас қаарманның үйленуі, батырдың сыртқы жауларына қарсы өткізген жорықтары (қазат), олардың себептері мен салдарлары, соған байланысты достары мен жауларының образдарының бейнеленуі секілді күрделі мәселелерге жан-жақты тоқталады. Әсіресе, автордың әдебиеттану ғылымы терминімен айтқанда, шығарманың тарихилық мәселесіне ерекше мән беріп, сол арқылы шығарманың өмірге келу мезгілін анықтауға сіңірген еңбегі айрықша назар аударуды та-

лап етеді. Бұл мәселені ол өз басы істі болып жүргендігіне қарамастан 1952 жылдың 6-10 маусымы арасында Фрунзе қаласында өткен (қазіргі Бішкекте) «Манас» эпосын зерттеуге арналған Бүкілодақтық ғылыми форумның өзінде де жасқанбастан алға тартқаны мәлім. Ал, бұл атақты симпозиум бір қарағанда «Манас» эпосының халықтығын айқындап, манастану ғылымының сан қилы мәселелерін түбегейлі шешуге арналған, келелі кеңес сияқты көрінгенмен, шын мәнісінде, соның алдындағы «Жәңгір», «Едіге» жырларын ел санасын улайтын зиянды мұралар деп тапқан катал саясаттың қазымыр мінезінен туындайтын, ұлы жырдың басына күн туғызған құйтырқы жиын болатын. КСРО Ғылым академиясының президиумының басшылығымен өткізілген оған сол кездегі өлшем бойынша өте көп, төрт жүзден астам ғылыми және көркем творчество өкілдері қатынастырылды. Негізгі баяндамалардың өзі төртеу болды. Оларды «Манас» эпосының қалыптасуының тарихи жағдайлары» деген тақырыпта профессор А.Ю.Якубовский; «Манас» эпосын зерттеудің қорытындылары мен алдағы міндеттер» дейтін мәселе бойынша КСРО Жазушылар одағының ұлт әдебиеттері бюросының төрағасы, профессор Л.И.Климович; «Манас» эпосының халықтық мәселесі» аталатын тақырыпта Өзбекстан Ғылым академиясының корр.-мүшесі, ленинградтық профессор А.К.Боровков; «Манас» эпосының нұсқаларына шолу ыәм пайымдау мен тұжырымдар» дейтін мәселеде жазушы Жакишевтер жасайды. Бес күнге созылған аталмыш жиынның үлкен тартыспен қызу өткендігі сондай, негізгі баяндамалардың сыртында жалпы қырғыз әдебиеті мен тарихын сол жылдары бірден-бір жетік біледі деп есепте-летін М.И.Богданова, А.Д.Даулеткелдиев, А.А.Валитова, Б.Керімжанова, А.Тоқамбаев, Т.Сыдықбековтер қосымша баяндамалар жасап, атақты А.Бернштам, Б.Юнусалиев секілді ғалымдардың өзіне жарыссөзге қатынасумен ғана шектелуге тура келді. Ұлы Мұхаң да жарыссөзге қатынасушы ретінде форумға атсалысады [4].

Форум кезінде кейбір оқымыстыларға екінші қайтара шығып сөйлеуге тура келіп отырған. Баяндама жасаған азаматтар түгелдей дерлік қорытынды сөз сұрап, өз адресстеріне айтылған сын ескертпелерге қарсы пікірлерін айтады. Бұл жиынды кіріспе сөзбен ашқан сол кездегі КСРО Ғылым академиясының қырғыз филиалы президиумының төрағасының орынбасары А.Алтымышбаевтың өзі эпостың тағдыры үшін аталмыш конференцияда М.Әуезовтен соң сөз алған К.Укаев, С.Ильсов, И.Сармановалардан кейін қайырыла сөйлеп, эпостың тағдыры үшін елеулі-елеулі па-йымдаулар жасайды.

Өйткені, сол күндерде сонау Ш.Ш.Уәлиханов, В.В.Радлов, В.Р.Розен, В.В.Бартольд, П.М.Мелиоранский, С.М.Абрамзон, В.М.Жирмунский, Т.Зарифов, М.Е.Массон, Л.Пеньковский, И.А.Батманов секілді Манас пен оның ұрпақтары Семетей, Сейтектерге байланыс-ты ұлылы-кішілі қатынасы барлардың баршасы түгелдей сөз болады. Жырлаушылар мен жазып алушылар да басты назарда ұсталды. Бұл тұрғыда тек Сағымбай Оразбақовтың атына ғана емес, Манас пен оның ұрпақтарының ерлігін жырлаушы өзге де жомоқшылардың атына аз сын айтылмайды. Бас баяндамашы А.И.Климович Сағымбай нұсқасын ұлтшылдық, панисламистік, пантүркістік, діншілдік бағытта жырланған; өйткені, ол шығу тегі жағынан күдікті Оразбақтың перзенті, ал Оразбақ Орман ханның сырнайшысы еді; сондай-ақ, оның 1922 жылы «Манасты» хатқа түсіруіне буржуазияшыл ұлтшыл Ишеналы Арабаев себепкер болған, сондықтан да шығарма реакцияшыл дегенді ерекше қадап айтады. Ж.Самаганов атты сыншы конференцияға баяндама жасағандарды сынай келіп, көптеген азаматтар айтып отырған «Манастың» құрама нұсқасының вариантын, яки таңдаулы жиынтық нұсқасын жасау тіптен де мүмкін емес деп, бұл мәселеге үзілді-кесілді қарсы шығады. Конференцияға қатынасып отырған Қырғызстан Коммунистік партиясының бірінші хатшысы И.Раззаковтан: «Сіздің пікіріңіз қандай, «Манас» эпосының идеялық негізі неде?» – деген сұрауға, ол: «Жылдап даярланған негізгі баяндамашылар мен қосымша баяндамашылар бұл мәселеге жауап бере алған жоқ, оған мен қайтып жауап бермек едім», – деп ашулы үн қатады. Қысқасы, 689 беттік конференция материалында өз басын қорғап, үрейленушілер сөзі, сондай-ақ, қалай болғанда да қырғыз халқының елдік мұрасын панисламистік, пантүркістік, діншіл, ұлтшыл, буржуазияшыл рухтағы еңбек деп тануға тырысушылар лебізі, сонымен қатар мүмкіндігінше амалын тауып, шығармадан айырылып қалмаудың жағдайын ойластырған мұраға, ұлтқа жанашыр жандардың көзқарастар пайымы да баршылық.

Ал, М.Әуезов жарыссөзге осындай қызу тартыс үстінде, жоғарыда айтылған Ж.Самаганов, т.т. кертартпа пікірлерінен кейін шыққан еді. Ол өз сөзін қырғыз халқының Ұлы Октябрьден басталатын, Ленин партиясының белгілеген бағыт-бағдарымен қарышты өмір сүріп жатқан социалистік қырғыз ұлтының «Манасына» тек Қырғызстанда ғана емес, Мәскеу тарапынан, ондағы КСРО Ғылым академиясы мен КСРО жазушылары басшылығы жағынан көңіл бөлінуі, бұл – «Манастың» біздің халықтарымыздың фольклоры мен эпостық мұрасы санатын-

дағы қатардағы көп шығарманың бірі еместігінен туындайды деп бастай келіп, өзінің негізгі айтпақ пікірін төмен-дегідей үш бағытта өрбітеді. – Біріншіден, дейді, – ол: советтік қырғыз халқына «Манас» эпосы керек пе, әлде керек емес пе? Екіншіден, бұл жырдың құрама нұсқасын жасау мүмкін бе? үшінші-ден, егер мүмкін болса, қалай оны жүзеге асыруға болады, – дейді де, атакты жырды өзінің қай уақыттан бастап танысып, зерттей бастағанын, бұл тараптағы бірінші зерттеу еңбегін қашан аяқтағанын, оны кейін қалайша толықтырып, жаңғыртқанын, сол кездердегі фольклорға деген көзқарастың қандай болғандығын, тек ол көзқарастан Демьян Бедныйдың «Батырлар» туындысы сахнаға қойылғаннан соң ғана «Правда» газеті батырлық жырларға, советтік фольклористикаға дұрыс бағдар бергенін, ал «Советтік қырғыз халқына «Манас» эпосы керек пе?» – деген басты мәселеге негізгі баяндамалар мен қосымша баяндамалардан біз жауап алдық па? – дей отырып, автор өзінің орысша сөйлеген сөзін де ойын төмендегіше жалғастырады: «Надо признаться, что этого ответа мы имеем и не имеем. Имеем ясные ответы по дискуссии на страницах печати и по докладу тов. Джакишева... А вот по докладу А.К.Боровкова имеем колеблющийся ответ. Ясно для каждого, что 99 процентов его доклада было построено на отрицании эпоса... И получилось так, что докладчик исследует не эпос, а все, что налеплено на «Манас»... Надо объяснять научно правильно, памятуя о том, что мы сопоставляем не памятники письменной литературы, а варианты устно-поэтического наследия... [5]. Бұдан біз, ұлы Мұханның өзіне ширек ғасыр бойы етене таныс, туысқан қырғыз халқының ең басты байлығына ғалым, азамат ретінде қалай қарау керектігіне принципті түрде нақтылы жауап бергенін көреміз. Ал, өзі екінші-үшінші мәселе етіп көтеріп отырған ата жырдың құранды нұсқасын (мұндай құранды нұсқаны жасау тәжірибесі өмірде бар болатын. Оны конференцияда қосымша баяндама жасаған, «Манастың» осындай нұсқасын жасауды бірден-бір қолдаушы М.Богданова академик И.А.Орбелини басшылығымен 70 нұсқадан жинақталып жүзеге асқан армяндардың «Сасундық Давид» эпосын тілге тиек еткенді. – Ж.Т.) жасау туралы жайға келгенде ол, бұған кезінде В.В.Радловтың үш манасшының орындауынан алып жасалған үлгісін «В.В.Радлов бұған бірінші болып жауап беріп кеткен» – деп алға тартады. Негізінде, дейді, автор, – әртүрлі жомоқшының айтуындағы осы нұсқалар бір-біріне өте-мөте жақын, өйткені, солардың қай-қайсысы да халық түсінігіне лайықты рухта жыр-

лан-ған. Сондықтан мұндай қадамға барар кезде Қаралаевтың, немесе Шапақовтың нұсқасы дегенге алдын ала айырықша мән берудің қажеті жоқ, ал, редакциялық топқа А.Тоқамбаев, Қ.Маликов, Т.Сыдықбеков секілді «Манасты» жетік білетін ақын, жазушылар кіруі керек, – деп барып ойын түйіндейді. Мұханның ұлы эпосқа қатынасты ең басты пікірінің бірі – шығарманың қай заманда, қандай оқиғалармен байланысты өмірге келгендігі екені белгілі. Кеменгер ол ойын өзінің Орхон-Енисей ескерткіштері жайлы еңбектер мен В.В.Бартольдтің қырғыздар мен кара қытайлар, ұйғырлар туралы туралы қазірге дейін құндылығын жоғалтпаған зерттеулеріне сүйене отырып, бұл ең берісі 840-847 жылғы оқиғалармен байланысты межеленуге тиіс, – деп пайымдаған болатын. Кейін атақты тарихшы А.Бернштам Шығыс Моңғолиядағы Суджи мекенінен табылған тас жазудағы Яглакар есімді азамат өзін қырғыз ұлымен дейді, бұл, «Манас» болуға тиісті, ал, руна жазуының беретін дерегіндегі бұл жай 847 жылға сәйкес келеді, сондықтан «Манас» эпосының 1100 жылдығын 1947 жылы атап өту керек деген пікірін де кезінде Мұхаң қатты қолдаған. Тек 1947 жылы өткелі тұрған бұл мерекенің руна жазуларының аса үлкен маманы С.Е.Маловтың Суджи тасына байланысты мәселеге араласуы нәтижесінде кейінге қалдырылғаны сол кездегілерге тегіс белгілі. Демек, Мұхаң қалай болғанда да, «Манас» дастанының негізі тым ертеде деп таныған. Ғалым ол ойын «Манас» эпосының халықтығы сын істігіне ілініп, туынды халқымен бірге қала ма, әлде сол кездегі саяси ахуалдың ауанына қарай өмір сүруін тоқтата ма деп, таразы басы теңселіп тұрған кездің өзінде де, негізгі басты назарда шығарманың ел мүддесін қыр еткен басты мұрат-мүддесін қорғай отырып та, жеріне жеткізе айтуды естен шығармаған. Және ол осы пікірін басты баяндамашы профессор Л.И.Климовичтің баба жырдың түп төркіні Орхон жазбаларымен байланысты дейтін байламынан қайтып қалған тайғақтықтығын сынап отырып төменде-гіше береді:

– Касаясь эпохи возникновения «Манас», я напоминаю Л.И.Климовичу о том, что мысль о поисках древней основы «Манаса» в IX веке принадлежит не тем анатолийским туркам, о которых большинство из нас слышит здесь впервые, а принадлежит тому самому Фалеву, на которого часто ссылались и вы сами и который считал необходимым изучать «Манас», порой сопоставляя его с орхонскими надписями. А идея отнесения эпохи «Манаса» к периоду джунгарско-калмыцких войн XV–XVIII веков, как на этом настаиваете вы теперь,

принадлежит не вам, а В.М.Жирмунскому, которого вы последовательно отрицали до сих пор... Между тем я считаю крайне необходимым вспомнить Орхонские надписи, особенно большую надпись в честь Кюль-Тегина и памятник в честь Тонью-Кука. Напомню товарищам следующие места из этих надписей: «Перейдя через Кегменскую (чернь), мы ходили войною вплоть до страны (киргизов)... Когда Куль-Тегину было двадцать шесть лет, мы предприняли поход на киргизов... с их каганом мы сразились в черни Сунга... Киргизского кагана мы убили и племенной союз его взяли».

...Разве эти самые наивернейшие свидетельства древних агрессивных войн не только со стороны китайцев, позднее калмыков и джунгар, а со стороны ближайших соседей из тюркского племени, тюркского каганата, не могли давать повод эпическим сказаниям киргизов в те же времена?.. Далее, киргизы терпели гнет со стороны уйгур, киргизы покорены сыном Чингиса Джучи... Вот какие положения необходимо учитывать при определении эпохи возникновения эпоса. И в этом смысле прав Л.И.Климович, утверждающий в своем докладе, что эпос имеет и отражения древнейших эпох. Но во имя признания эти истины нужно быть последовательным в своих суждениях и не осуждать уж столь сурово всех тех, кто осмеливается говорить о древности происхождения «Манаса».

Мұхаң сынды кеменгердің сарқылмай, сабырмен сөйлесе де бәрін де жеріне жеткізе шегелеп айтылған бұл сөздеріне сол кездегілер куә бол-ған. Ізгі ниеттегілердің қай-қайсы да асқан ықыласпен риза болған. Бүгінгілер де солай. Ұлы ойшылдың осыншалық көкірек-кеудесінің биік, асқақ рухты болғандығын мақтанышпен еске алады. Енді қалай? Өмір бойы адамгершілік, аруждандылықты қолынан түсірмей ту етіп көтеріп өткен жанның, қабағымен қаймықтырып, табанымен жаншуға әрқашан дайын ұлық саясаттың, сол саясатты негізінен бір ғана ұлық ұлттың мүддесіне бейімдеп қызмет еттіруге мүдделі болған жәреуке қауымының қол астында жүріп, өз ұлты секілді шеттетуден кенде қалмай, үнемі тиісті үлесінен сырт қалып, көз түрткіні көп көріп жүрген қырғыз бауырлардың негізгі ұлттық байлығына шабуыл ұйымдастырылғанда тәуекел етіп, осыншалық азаматтық батыл қадамдарға баруында қаншама тағылым алар жайлар бар? Бұл кеудесіндегі намыс оты сөнбеген, адалдықты, кісілікті жанымен ұғатын әркімге де құбыланама боларлық асқақ қасиет! Ал, асқақтықты көрмейтін, көрсе де астамшылық жасап, аңғармаған болатын көркеуделер көбейген жерде күллі

дүниенің қастерлі қазынасы күлдікке көмілмек... Қысқасы, «Манас» дастанына байланысты Мұхаң тағылымы келешекпен күнше күлімдеп жүздесетін тек Әуезов кемеңгердің ғана емес, «мен ұлы Мұхаңның ұлтынанмын» деп кеудесін еңселі ұстар есті жандардың жүзінің жарқын болуына да қызмет етеді. Мәселенің мәнділігі де осында...

ӘДЕБИЕТ

1. *Асанканов А. А., Өмірбеков Т. Н.* Манастың эме, жери. Бишкек: Мұрас, 1998. 3-9-бб.
2. Манас. Энциклопедия. Бишкек: Мұрас, 1995. 1-т. 164-165-бб.
3. М. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі. Алматы: Ғылым, 1997. 114-116-бб.; «Неизвестный» Ауэзов. Алматы: Жібек жолы, 2005. С. 345.
4. Манас. Энциклопедия. Бишкек: Мұрас, 1995. 305-320-бб.

5. *Әуезов М.* Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы, 1985. 19-т. 150-156-бб.